

בשליחות העם ל"חיסול הגולה"

שליחי העלייה בארצות האסלאם:
תוניסיה 1954-1957

יעקב סעדון (רביעי מימין) על סיפון ה"נורמנדי" במרסיי לקראת ההפלגה לישראל, 1957

חיים סעדון

במדינה ידעך. ארכיונו הפרטי מסייע להבין את הדרכים לארגון העלייה ממדינה אסלאמית, את תרומתם של שליחי העלייה ואת הבעיות שניצבו בפניהם.

לאחר מלחמת העולם השנייה היה יעקב סעדון ממקימי תנועת הנוער הציוני "צעירי אוהבי ציון" ומראשיה. במקביל למד בבית ספר למסחר והחל לעבוד כפקיד בחברת אניות

העלייה מתוניסיה לארץ ישראל החלה כבר לאחר מלחמת העולם הראשונה, אך בהיקף מצומצם. למעשה, בשנות ה-20 וה-30 גדלה קהילת יהודי תוניסיה, ורק לאחר מלחמת העולם השנייה החלו הסימנים הראשונים לקץ הקיום היהודי. בשנים 1947-1948 עלו מתוניסיה כ-300 יהודים באופן בלתי חוקי, באניות מעפילים שיצאו מחופי אלג'יריה. את עלייתם ארגנו כוחות ציוניים מקומיים, ורוב העולים באו מערי הדרום. בשנים 1948-1957 עלו לישראל כמחצית מיהודי תוניסיה. מאז עצמאות תוניסיה (1956) ועד מלחמת ששת הימים עזבו רוב הנותרים, לצרפת ולישראל. כיום נותרה קהילה מצומצמת באי ג'רבה, שם מתנהלים חיים יהודיים תוססים מבחינה דתית, כלכלית ודמוגרפית.

שליח מצווה: יעקב סעדון

ארצות האסלאם לא היו יעד לעידוד עלייה עד למלחמת העולם השנייה, ושליחי עלייה לא הגיעו אליהן (למעט תימן). סגירת שערי אירופה בימי המלחמה והחשש לגורל היישוב בארץ ישראל הביאו לשינוי. השליחים שהגיעו לארצות האסלאם נחלקו לילידי אירופה, שנחשפו בפעם הראשונה ליהודי ארצות האסלאם ולתרבותם, ולכאלה שנולדו וחיו בארצות האסלאם, עלו ארצה וחזרו למחוזות הולדתם כשליחי הממסד הציוני. בין האחרונים היה יעקב סעדון, יליד עיר הנמל צפאק שבמרכז תוניסיה. הוא פעל בתוניסיה בשנים 1954-1957, בתקופת השיא לעלייה, שלאחריה היה ברור כי המשך הקיום היהודי

ד"ר חיים סעדון - היסטוריון, דיקן הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה, מנהל מרכז התייעוד על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ועורך מייסד של סדרת הספרים "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים".

הרב חיים חורי בן ה־70, מחשובי רבני תוניסיה, עולה לישראל; 1954 (לע"מ)

רבה אין קץ: מקימי מושב גילת, דצמבר 1949 (אוסף יעקב סעדון)

גילת. כאשר אמרנו לה שאין לנו אפשרות להבטיח דבר כזה, היא דחתה את נסיעתה". עם זאת, כתב סעדון, "אני מקווה כי ב־1955.28.4 יצא גרעין התישבותי מורכב מ־20 משפחות [...] אני גם מקוה שיקלטו את הגוף הזה קרוב לגילת". עוד סיפר, כי בכפר מוקנין דחה יהודי את עלייתו כי ביקש לחתן את בתו תחילה; הרב בכפר היה מוכן לעלות, "על סמך ההבטחה כי במידה ויעלו כולם יחד הוא ימשיך להיות רב במושב החדש שלהם".

מחשש שלא יהיה אפשר להגן על יהודי הכפרים, הוחלט על "חיסול הכפרים" בדרום: להעלות את המשפחות הכשירות מיד, ולרכז את הנותרים בערים הגדולות. בשל הוראות הסלקציה בעלייה, בחודשים נובמבר 1954 עד אפריל 1955 נפסלו בצפאק 30 מתוך 50 המשפחות המיועדות לעלייה, ובכפרים מוקנין ונאפידוויל נפסלו רוב המשפחות, למרות שיועדו ל"חיסול" בהתאם להחלטות מחלקת העלייה. סעדון ביקש לערער על החלטות צוות המיון, והתעמת עם שמואל מרקוזה בנושא. כאשר ביקר בכפרים כדי לסייע בעליית תושביהם היהודים, התגלעו בעיות וחיכוכים עם גורמים אחרים שארגנו עלייה, בניגוד לסיכום עמו.

צרפתית. ב־1948 הציע לו פעיל מעירו להצטרף למתנדבי חוץ לארץ (מח"ל), לעלות לישראל ולהתגייס לצבא. סעדון התפטר מעבודתו ויצא למחנה "ההגנה" במרסיי, עלה ארצה בשם הבדוי יעקב מטלובסקי ולחם במלחמת השחרור. בתום המלחמה חזר לצפאק, התחתן ושב עם בחירת לבו לישראל, שבה היה ממקימי מושב גילת בנגב (1949). באוקטובר 1954 שב לתוניסיה כשליח עם רעייתו וילדיהם, הבכור בן שנתיים וחצי והצעיר בן שנה וחצי.

בתוניסיה פעל מטעם מדינת ישראל משרד עלייה, שאליו היו כפופים כל שליחי העלייה. מנהלו, שמואל מרקוזה, היה הנציג הבכיר של מדינת ישראל בכל המגעים, בעיקר מול הצרפתים ששלטו אז במדינה. תוניסיה חולקה לאזורי פעולה של תנועות וגורמים פוליטיים. העיר תוניס, שבה ישבה רוב האוכלוסייה, הייתה פתוחה ל"תחרות חופשית". סעדון ייצג את תנועת המושבים ופעל במרכז תוניסיה ובעיר הולדתו צפאק; ההנחה הייתה כי גייס עולים בעיקר למושבים בנגב. סעדון ייצג את תנועת המושבים, ובו זמנית היה כפוף למנהל משרד העלייה בתוניסיה ולהוראות שהגיעו מישראל. שנתיים לפני הגעתו של סעדון לתוניסיה פרצו בה מהומות אנטי־צרפתיות. השקט הושב על כנו, אך היה ברור כי עצמאותה של תוניסיה תגיע בקרוב. בשנת 1954 החלו הדיונים על אוטונומיה לתוניסיה, שקיבלה לבסוף את עצמאותה במרץ 1956. בשנים 1954–1957 שררו חוסר שקט פוליטי והידרדרות כלכלית בתוניסיה. המצב היה חמור במיוחד בכפרי הדרום, ושמואל מרקוזה דיווח לישראל ביולי 1954:

רבב הכפרים האלו חיים לרב כמה מאות יהודים בין אוכלוסיה מוסלמית והם נתונים לחסדיהם או לרחמנות של קצין צרפתי [...] בכמה כפרים נאלצים היהודים להגיש עזרה לאנשי כנופיית הלוחמים המגיעים לכפרים בלילות וסוחטים מהיהודים מכל הבא ליד על ידי איומים ומכות [...] רב יהודי הכפרים מוכן לעלות מיד ומבינים את מצבם אם כי ישנו חלק קטן אשר אינו מסוגל להרגיש בסכנה או שאינו רוצה להודות בכך בגלל מצב רכושם.

לבטיו של העולה

השליח קיבל ממשרד העלייה בעיר תוניס את מספרי העולים שהוקצבו לו ותיאר את ביקורי הוועדה הרפואית שקבעה את מצב העולים הפוטנציאליים. הוא ביקר בכפרים והכין את המועמדים לעלייה, והעביר לתוניס את העולים שאושרו. סעדון היה גם פעיל בתנועה הציונית המקומית ועמד בקשר עם מנהיגי הקהילה, ובמקביל שמר על קשר עם מרכז מפא"י, עם מזכירות מושב גילת ועם חבריו בארץ. מרכז עבודתו הייתה צפאק, שבה גדל ובה התגוררה עדיין משפחתה של אשתו. סעדון הסתייע ביוצאי תוניסיה בארץ כדי לטפל בבעיות פרטניות של עולים. לחברו אהרון אוזן במושב גילת כתב: "אתה יכול למסור ל[...] כי הוריו חושבים רצינות על עליה אבל עוד לא קבעו תאריך נסיעתם כי יש אצלם בעית חיסול" (15.4.1955). הכוונה היא לחיסול הרכוש טרם העלייה, בעיה שהקשתה על רבים להחליט על עלייתם.

היו שביקשו להגיע ליישוב מסוים בישראל. סעדון כתב לאוזן כי למרות מעורבותו האישית, "אני לא מציע יותר לאף אחד את גילת [...] קרא]קרה] מקרה שמשפחה רצתה לעלות אך ורק למושב

חלוקת שמיכות, כלי אוכל ונרות לשבת במחנה המעבר, 1949 (אוסף כהן-ארבנאל, מכון בן-צבי)

שעליהם להישאר כל הזמן קבוצה, ולהסכים לרדת מהספינה רק בהוראה של אחד מחברי המפלגה ששמותיהם נאמרו לעולים. ועדיין, סעדון דאג:

אני מאוד מבקש כי במידה והקבוצה זו לא תתפזר במרסיל [מרסיי] עקב קומבינציות שונות של אנשי תורה ועבודה במרסיל (כי הם שולטים על העסק שם), להודיענו על בואם של המשפחות בארץ ועל מקום העברתם. המשפחות הם טובות ומובחרות ביותר. כאן נעשה הכל כדי להקל עליהם והבטחנו שהכל יעשה בארץ כדי להגשים להם העזרה הדחופה (לחנניה דהאן, 21.8.1955).

למדינת ישראל הייתה מדיניות רשמית של סלקציה, שנועדה לווסת את העלייה ולמנוע עלייה של גורמים שלשים מבחינה בריאותית וכלכלית. הסלקציה הופעלה בעיקר במרוקו ובדרום תוניסיה. שמואל מרקוזה כתב ארצה בראשית שליחותו, בדצמבר 1953: "בין העולים צריך לחפש בנרות חלוץ ולו לכל הפחות יהודי בעל הכרה. רובם אנשים מעל לגיל ארבעים אשר עברו כבר את מחצית הדרך שלהם, האם מזה נבנה?". סעדון לא הסכים עם עמדתו ודרש גמישות בחוקי הסלקציה, שגרמו בעיות קשות הן למשפחות העולים והן לשליחים. הוא כתב למחלקת העלייה: "לא קל לבוא למשפחה כזו ולהודיע לה שאין אפשרות לקבלה. כמובן מסבירים לאנשים שהדבר הוא זמני ויש לקוות כי בקרוב המצב יושפר. בינתיים המצב הולך וקשה יותר" (17.5.1955). אך כעבור כשלושה חודשים כתב סעדון לידיד:

כאשר היו עושים פה צרות למשפחות העולות קמתי וצעקתי. אבל אני רואה היום שצריכים עוד יותר להקשיח את הדברים, כי רוצים להפוך את מדינת ישראל למזבלה ורוצים לזרוק לשם את כל המקרים הסוציאליים ואת כל החולים. עמדתנו היא ברורה: תקום ותעלה כל היהדות התוניסאית ונקבל את כולם חולים, עניים אבל גם עשירים (28.8.1955). ב-13 במרץ 1957, כשנה לאחר עצמאות תוניסיה, החל יעקב סעדון במסלול השיבה ארצה דרך מרסיי ופריז, שבה פגש את אחיו הבכור מרדכי - שאותו לא ראה יותר מעשר שנים.

עיוכים בבדיקות, סלקציה ופוליטיזציה

השליח הוא שדאג לבחירת המועמדים ולמיונם הראשוני, כולל הכנת תיק המועמד. לאחר מכן תואם לכל יישוב ביקור של צוות המיון שבראשו עמד רופא מטעם משרד הבריאות. לאחר שצוות המיון אישר את המועמד, החל תהליך הכנתו לעלייה (כולל מכירת הרכוש). במכתב מיום 11 באפריל 1955 סעדון התלונן בפני מרקוזה על ביטולים חוזרים של ביקור ועדת המיון:

זה ארבעה חודשים שהעסק הזה נמשך. יש לציין שזו הפעם השלישית שמקרה דומה קורה בספקס [צפאקץ] וזה אחרי שלושה חודשים שהמועמדים לעליה בספקס מחכים לרישום [...] אם אין רצון להגברת העליה מהערים הגדולות (והמדובר על עליה טובה ובתשלום במידה וישנה אפשרות כזו) עקב חסול הכפרים צריך לאגיד זאת [להגיד זאת].

באותה תקופה נהגה פוליטיזציה של העלייה. סעדון כתב לחבר ממרכז מפא"י כי ב-18.8.1955 יצאה קבוצה של 36 משפחות בדרכן ארצה. מרקוזה, נציג מפא"י וסעדון עצמו הסבירו להם

ההידרולוג שהיה לאוצר תרבות: אברהם הטל

המטייל היום בתוניסיה כמעט שלא רואה זכר לקיום היהודי, אפילו בעיר הבירה תוניס שבה היו חיים יהודיים שוקקים. אברהם הטל, שעבד כהידרולוג בשירות השלטון הצרפתי בתוניסיה, הוא שדאג להציב יד לנוכחות היהודית ולתרומתה של היהדות למדינה ולתרבותה. בעבודתו ביקר בספרייה המרכזית בתוניס ושם גילה את יצירות התרבות היהודית. בשנים 1952-1956 דאג הטל לאיסוף אוצרות התרבות הכתובים ולתיעוד חיי היהודים בתוניסיה: הוא אסף את הספרות הערבית-יהודית של יהודי תוניסיה, חקר (עם פול סגב) את הרובע היהודי בעיר תוניס, ערך סקרים בנושא הדת והדתיות, ניהל רישום מדויק של בתי הכנסת בתוניס ותיעד קברי רבנים.

בשנת 1953 פרס הטל את תכניתו בפני אנדרי שוראקי, מזכיר חברת כ"ח, ביקר בירושלים ונפגש עם יצחק בן-צבי, נשיא המדינה. בשובו לתוניסיה הכפיל את מאמציו, ולאחר שהשלים את משימתו עלה ארצה בשנת 1956 עם אוספיו ושימש ספרן במכון בן-צבי. גולת הכותרת של עבודתו המדעית היא איסוף, שימור וקטלוג הספרות בערבית-יהודית של יהודי תוניסיה. וכך כתב:

פניתי לרבנים מבוגרים, לחנויות ספרים שהיו בידיים יהודיות, לסופרים שכתבו בלשון הערבית-היהודית - אלה שעדיין נותרו בחיים - למשפחות ולמלומדים יהודים, לבתי כנסת, למחסני ספרים עתיקים ולמקומות רבים נוספים [...] לא היו בעיות מיוחדות באיתור הספרים העבריים וכתבי היד. הם נשמרו בקנאות רבה, לעתים קרובות מתוך כבוד למחבריהם, מבלי שידעו את תוכנם. לא זה היה מצבם של הפרסומים בערבית-יהודית: עיתונים, מנשרים, קונטרסים, חוברות, קינות או שירים עממיים נעלמו מפני שהיו בידי אנשים פרטיים שלא הקפידו לשמור עליהם. נוסף על כך היה השימוש בשפה זו פחות ופחות שכיח, שכן מזה שני דורות החליפה אותה הצרפתית.